

Azərbaycanın milli və mədəni sənəti – ipəkçilik Şirvanşahlar dövründə

Afaq Nərimanova

AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutunun

kiçik elmi işçisi

E-mail: afaq.nerimanova@mail.ru

Şirvanşahlar – eyniadlı sülalənin idarəçiliyi ilə VI əsrdə yaranmış feodal dövlətidir. Şirvan tarixi vilayətlərini, ayrı-ayrı vaxtlarda isə şimalda Dərbənd, qərbdə Şəki-Gəncə, cənubda Beyləqan əyalətlərini, şərqdə isə Xəzər dənizi sahilindəki əraziləri əhatə edirdi. Mühüm şəhərləri Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Şabran idi. Şirvanşahlar dövlətinin banisi Heysəm ibn Xalid, son hökmdarı isə Şahrux ibn Fərrux Yasar hesab olunur. Şirvanşahlar dövlətinin varlığını a Səfəvi hökmdarı I Təhməsin Şirvana yürüşləri nəticəsində son qoyulmuşdur. Şirvanşahlar dövləti təxminən 7 əsr mövcud olmuş və həmin müddət ərzində dövlətin banisi sayılan Heysəm ibn Xalidin nəslindən şahlar – Şirvanşahlar sülaləsi bu dövlətin başında durmuşlar. Ölkədə əkinçilik, maldarlıq, ipəkçilik, toxuculuq, sənətkarlıq və s. təsərrüfat sahələri inkişaf etmişdi. (2, 542) Azərbaycan qədim zamanlardan bəri Şərqi Avropa böyük ipəkçilik ölkəsi kimi tanınırdı. Şirvanşahlar dövründə Şirvan Azərbaycanın iri ipəkçilik əyaləti idi. Şirvan həm də Azərbaycanda ipəkçiliyin qədim vətənlərindən hesab olunurdu. İpəkçilik həm qədim vaxtlarda, həm də müasir dövrdə əhəlinin əsas fəaliyyət növlərindən biri idi. Fərziyyələrə görə, ipəkçiliklə bağlı işlərlə burada təxminən 2000 ildən artıqdır ki, məşğuldurlar. Artıq V-VI əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadiyyatında ipəkçilik mühüm yer tuturdu. Antik dövr Alban tarixçisi M.Kalankaytuku özünün "Alban tarixi" kitabında Kür çayı sahillərində çoxlu tut ağacının bitdiyini, ondan əsasən ipək parça istehsalında xammal kimi istifadə olunduğunu göstərmişdir. (6)

XV əsrdə Moskva dövlətindən Şirvana ticarət məqsədilə bir sıra elçi və tacirlərin gəldiyini görürük. Bu dövrdə Həştərxan vasitəsilə Şirvan və Şərqi Avropa şəhərləri arasında müntəzəm ticarət əlaqələri yaranır. Kontarinin sözlərinə görə, Şirvandan gətirilən mallar, başlıcası da ipək, burada rus tacirləri ilə xəz, qılınc, bal və muma dəyişdirilirdi. Tacirlər buradan dəniz yolu ilə Dərbəndə, Bakıya, oradan isə karvan yolu ilə Şamaxıya və İrana gedirdilər. Qədim zamanlardan Hindistandan Avropaya mallar quru karvan yolları ilə aparılırdı ki, bu da baha başa gəlir və çox vaxt alırdı. Lakin XVI əsrdə Şərqi Avropadan Ağ dənizə, Şimali Dvina, Volqa və Xəzər dənizindən Azərbaycana, oradan isə İran və Hindistana gedən yol (Volqa-Xəzər dənizi deyilən yol) işə düşdü. Həmin istiqamətdə Avropa ticarəti üçün Xəzərsahili vilayətlər, xüsusilə çoxlu ipək istehsalına malik Şirvan və

Gilan böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bununla əlaqədar ipək ticarətində mühüm liman olan Bakının özünün əhəmiyyəti artırdı. XVI əsrdə bir neçə ingilis tacir-səyyahı o yolla təkə ticarət məqsədilə deyil, həm də öz hökumətlərinin siyasi tapşırıqlarını yerinə yetirmək üçün Şirvana gəlmişdi.

İngilis ticarət şirkətinin qulluqçusu Xristofor Berron İngiltərəyə yazdığı məktublarda öz səyahətini təsvir edərək, Şirvanın şəhərləri haqqında məlumat verir və Bakı yaxınlığındakı Bildi (Abşerondakı Bilgəh kəndi) gəmi dayanacağına xatırladır. Berronun sözlərinə görə, Şirvanda olduqları yerlərdə xam ipəkdən başqa qiymətli heç nə almaq mümkün deyil. Onu da ingilis tacirləri gələndən bütün ölkədə ipəyə vergi qoyan paşanın əli ilə almaq mümkündür. Dərbəndə gətirdikləri ingilis mallarının böyük hissəsini həqiqi dəyəridən çox aşağı qiymətə paşa özü götürürdü. İngilislərin satmaq üçün Dərbənddən Bakıya göndərdikləri mallar təqribən 1000 funt-sterlinq məbləğində aşağıdakılardan ibarət idi: 100 ton qarazehi, 7 top zərif mahud, 2 çəllək qırmızı boya, 2 çəllək qalay, 4 çəllək iplik yumaq; paşa dəyişmək yolu ilə onlar üçün min batman xam ipək tədarük etmişdi. (1, 346)

Şirvanda yerli ipək parça istehsalı şarbaflıq ev peşəsi və karxana toxuculuğu (əmtəə istehsalı) olmaqla iki formada təsadüf edir. Aran kəndlərində o, ev peşəsi səciiyyəsi daşıyırdı. Küməndarlar barama məhsulunun müəyyən hissəsini öz istehlakları üçün sərif edirdilər. Bu məqsədlə baramanı bişirib pilə hazırlayırdılar. Əl iyi vasitəsilə pilədən sap düzəldilirdi. Buna "keci" deyilirdi. Qadınlar keci sapdan yer hanasında müxtəlif çeşiddə ipək məmulatı – cecim toxuyurdular. Cecim "həmiyan", "obagəzər", "saya" olmaqla üç növdə toxunurdu. Cecimi toxumaqla qadınlar məşğul olurdular. Uzunluğu 6 arşın, eni yarım arşın olan bir cecim 8-10 günə toxunurdu (3, 65). Şirvanda karxana şarbaflığının əsas mərkəzləri Şamaxı şəhəri, Basqal və Mücü kəndləri idi. Xam ipəyi Şəki, Qaraməryəm, Biğir, Vəndam, Qutqaşen, İsmayılı, Ordubad, Kutaisi və Səmərqənddən gətirirdilər. Yaxşı ayar verdiyi üçün təcrübəli şarbaflar Qəbələ və Qaraməryəm ipəyini üstün tuturdular. Məlum olduğu kimi, ipək bilavasitə toxuma prosesinə daxil olmazdan əvvəl bir sıra emal və texniki istehsal prosesindən keçirdi. Əvvəlcə barama boğulur, sonra sabunlu suda qaynadılaraq "mancılıq" vasitəsilə açılırdı. Sonra o, "çarxto" adlanan

dəzgahda tovlanaraq "kələf", yaxud "tovlu" halına salınırdı. Bu, "xam ipək", yaxud "xama" adlanırdı. Dağılmamaq üçün xam ipək kələfləri "bağ" halına salınırdı. Əsrlər boyu barama sadə xalq üsulu ilə boğulmuşdur. Baramanı həsir, yaxud palaz üzərinə səpərək bir neçə gün qızmar günəşin altında qurutmaqla boğurdular. Lakin XIX əsrin sonlarında buxarla işləyən ipəkəyirən fabriklərdə barama buxarla boğulurdu. Boğulmuş baramanı seçib safından ipək teli çəkir, xarabından pilə hazırlayırdılar. Baramadan ipək teli çəkmək üçün "mancılıq" adlanan xüsusi alətdən istifadə olunurdu. Mancılıq çuğun və ya mis tiyandan, qoz ağacından hazırlanmış çarxdan (kələfaçan), qarqara və qayıqdan ibarət olurdu. Baramanı açmaq üçün tiyana su doldurub içərisinə sabun doğrayırdılar. Sabunlu su qaynadıqdan sonra əvvəlcədən növlərə ayrılmış baramanı onun içinə tökürdülər. Bir qədər qaynadıqdan sonra iki nəfər onu süpürgə ilə yarım saat ərzində döyəcəydirdi. Süpürgəyə ilişmiş tellərin ucunu fırlanan çarxa bənd edib açılmış ipək tellərini ona sarıyırdılar. Çarxdan çıxarılmış ipək telləri "kələf" adlanırdı. Kələfləri əvvəlcə ilıq, sonra axar soyuq suda yuyub sabunla təmizləyirdilər. Kölgə yerdə haçalar üzərində dayanan uzun qarğı vasitəsilə sarıb qurudurdular. 3 pud quru baramadan bir pud xam ipək əldə edilirdi. Gəzərgi səyyar mancılıqçılardan başqa, Şirvanda xüsusi ipəksarıma karxanaları da olmuşdur. 1863-cü ildə Şamaxıda 13 ipəksarıma karxanası işləyirdi. "Saray" adlanan bu karxanalardan birinin təsvirinə "Qafqaz" qəzetində təsadüf edirik: bu emalatxanalar çardağ altında cərgə ilə yerləşən çiykərpic sobalarından ibarət idi. Bir-birinə bitişik sobaların hərəsinin üstündə bir ədəd dərin mis tiyan olurdu. Ona bitişik arşın yarım diametrlə ağac çarx ayaqla hərəkət etdirilirdi. Xam ipək kələflərinin əsas müştəriləri şarbaflar idilər. Onlar girvənkə hesabı ilə satın aldıkları ipək kələflərini yenidən bişirirdilər. Çünki xam ipək dəzgahda çətin toxunduğundan bir qayda olaraq onu sabunlu suda bişirirdilər. İpək düzgün bişirildikdə onun telləri "dənəvər" olur və yaxşı açılırdı. Onun bişmə məqamı ötdükdə tiftiklənilib kil-kələşirdi. Bunun nəticəsində kələflərdəki ipək tellərinin bir hissəsi do-laşmaq düşürdü. Belə kələfləri açmaq çox çətinləşirdi. Ona görə də bişmiş kələfləri açıb yenidən sarıyırdılar. Toxunacaq məmulatın növündən asılı olaraq, ipək telləri kələfdən açılib ikişər, üçəm və s. "küpü" adlanan xüsusi alətə sarınırdı. Bu əməliyyatla məşğul ustayə "naqqat", həmin prosesdə tətbiq olunan dəzgaha isə "naqqat dəzgahı" deyilirdi. Bir qayda olaraq naqqat vəzifəsində qadınlar işləyirdilər. Küpüyə dolanmış ipək tellərdən həm

"lülə" sarınır, həm də "çilla" çəkilirdi. Çilla hazırlayan ustayə "karatan", lülə sarıyana "sarıyıcı", və ya "lüləvəkil" deyilirdi. Parça məmulatının növündən və çeşidindən asılı olaraq, lülə və çilla tellərinin sayı dəyişirdi. Məsələn, qanovuz nazik toxunduqda onun lüləsi iki teldən, qalın toxunduqda isə 3-4 teldən ibarət sarınırdı. Lülə "dövr" adlanan iri çarxlı cəhrədə hazırlanırdı. XIX əsrin sonlarından yerli ipəkəşmə alətləri təcridən Moskva ipək fabriklərində tətbiq olunan karaslarla əvəzləndi. Dəzgahda taraz işləmək üçün çilləni ikinci dəfə qalyadaşı, qarağan və ya kül suyunda bişirib nişasta və kəlləsuyuna salır, sonra günün altına səpib qurudurdular. Tamam quruduqdan sonra "qələmək"lərə dolayırdılar. Bu işlə məşğul usta "karaçı", həmin proses isə "karaçı eləmə" adlanırdı. Karaçıdan qayıtmış çilla "nirə" və "şana"dan keçirilmək üçün tərha verilir. Toxunacaq məmulatın növündən (atlas, mov, darayı, qanovuz, kələğayı, çarşab və s.) asılı olaraq tərha "ərd" və "mərrə" hesabı ilə çilla tayalarını çarpazlayıb nirə və şanaya düzürdü. Bundan sonra çilləni "bara çəkib" toxumağa başlayırdılar. Bu işlə "kargər" və onun köməkçisi – "pəstəkar" məşğul olurdu. Parçadan fərqli, kələğayı həm də boyanır və naxışlanırdı. Əməliyyatlar xüsusi ustalar – rəngsazların icrasında idi. Onların işi "küp boyaqçılığı"ndan xeyli fərqlənirdi. Ənanəvi küp boyaqçılığında rənglərin böyük qismi təbii boyaq bitkilərindən alınır. Boyaq məqsədilə tut və qoz yarpağı, qoz gəzəli, nar qabığı, alma, alça, heyva, gavalı, ərik, şaftalı, palıd, qarağac, göyəm, ağcaqayın, qızılağac və b. ağacların qabığından istifadə olunurdu. (4, 67)

İpək parça mütəhərrik toxuculuq aləti – şarbaflıq dəzgahında toxunurdu. Vaxtilə Şirvanda darayı, tafta, atlas, qanovuz, habelə

kələğayı, hələbi, çadra və s. kimi müxtəlif növ ipək məmulatı toxunmuşdur. Bunların hər birinin toxuma texnikası fərqli xüsusiyyətə malik olduğundan ipək dəzgahları bir-birindən fərqlənirdi. Keçmişdə pambıq parça toxuculuğu (culfaçılıq) Şirvan əhalisinin təsərrüfat məişətində yer tutmasa da, burada şilə, qədək, çit, bez, cuna və s. kimi satılma parçalardan istifadə edilirdi. Yaşlı insanların verdiyi məlumatlara əsasən, bez ən çox Ordubad, Naxçıvan və Gəncədən gətirilirdi. Xüsusilə Gəncə bəzzazları Şirvana tez-tez mal çatdırarmışlar.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən manufaktura və ya fabrikdə toxunma pambıq parçalar Şirvan əhalisinin məişətinə daxil olmağa başladı. "Firəng çiti", "rus çiti", "Tağıyev ağı", "Proxoro ağı" və s. pambıq parça adları yaşlı nəslin hafizəsindən hələ silinməmişdir. Rusiya ilə ticarət əlaqələrinin artması, XX əsrin əvvəllərindən etibarən Bakıda toxuculuq fabriklərinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar Şirvanın kустar parça istehsalı tədricən tənəzzülə uğramışdır. (5, 68)

Azərbaycanın Şamaxı, Gəncə, Şəki, Şuşa bölgələrində də ipəkçilik istehsalı çox inkişaf etmişdir. Həmin rayonlarda ipəkdən çox qəşəng, bəzəkli, naxışlı, zərif qadın baş örpəkləri istehsal olunurdu. İpəkçiliyin geniş yayılması sayəsində hələ orta əsrlərdə Şamaxı şəhəri Şərq və Qərb arasında mühüm ticarət bazalarından birinə çevrilmişdi. Zeynalabdin Şirvaninin yazdığına görə, XVIII əsrin 90-cı illərində Şamaxı şəhərində darayi, tafta və qanovuz toxuyan 1500 toxucu karxanası var idi. Bura dünyanın bir çox ölkəsindən (Hindistan, İran, Əfqanıstan, Türkiyə, Orta Asiya, Fransa, Hollandiya, İngiltərə, İtaliya və b.) tacirlər gəlirdilər. Azərbaycanın təbii şəraiti bu

ölkəni bir çox əsrlər boyu dünyanın ipəkçilik mərkəzlərindən birinə çevirmişdir. Şirvanda, Şamaxıda, Şəkiddə, Gəncədə və Azərbaycanın digər guşələrində istehsal olunan ipək parçalar zəngin təbiətli diyarın bütün rənglərinin coşqunluğunu özündə əks etdirirdi.

Ədəbiyyat:

1. Aşurbəyli Sara. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, 1997, səh. 346.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1987, X cild, səh. 542.
3. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, səh. 64, 65.
4. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, səh. 67.
5. Mustafayev A.N. Şirvanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 1977, səh. 68.
6. <https://az.wikipedia.org/wiki/az>.

Резюме

В статье рассматривается шелководство – национальное и культурное искусство Азербайджана в Ширваншахский период.

Ключевые слова: Шелководство, шелк, национальное и культурное искусство, Азербайджан, Ширван, Ширваншахский период, Шамахи, Шеки, Гянджа.

Summary

The article examines silkworm breeding – national and cultural art of Azerbaijan in Shirvanshakh period Azerbaijan was known as East's largest silkworm breeding country since ancient times.

Key words: Silkworm breeding, silks, national and cultural art, Azerbaijan, Shirvan, Shirvanshakh period, Shamakhi, Sheki, Ganja.